

*G.Əliyeva. Müxtəlif sistemli dillərdə şəxs kateqoriyası
// Əlyazmalar yanmır, 2022, №1 (14), s. 109-115.*

UOT: 81.

Gültəkin Əliyeva

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı ş., H.Cavid pr. 115
e-mail: drgultekin.aliyeva@mail.ru*

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ŞƏXS KATEQORİYASI

Xülasə

Məqalə morfologiyanın aktual bir probleminə həsr olunmuşdur. Burada ismin şəxs kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə ekvivalent formalar ilə müqayisə edilir. İlk dəfə olaraq həm Azərbaycan, həm də rus dillərində ismin şəxs kateqoriyasının müqayisəli təhlili aparılır. Şəxs kateqoriyasının leksik-qrammatik fərqləri və oxşar cəhətləri müəyyən edilir.

***Açar sözləri:** Mənsubiyyət, kateqoriya, yiyəlik hal, şəkilçi, isim.*

Giriş

Məlum olduğu kimi hər hansı bir dilin morfoloji və sintaktik quruluşuna dair ideyalar toplusu olan qrammatika nəzəriyyəsi sözlər, söz birləşmələri və cümlələrin özünəməxsus geniş qrammatik məna, forma, şəkil və sintaktik konstruksiyalarından ibarətdir. Bunlarsız dil ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaya bilməz. Bu baxımdan hər hansı bir dilin qrammatik quruluşunu öyrəndikdə onun özünəməxsus dil qanunauyğunluqlarını, qrammatik kateqoriyalarını öyrənmək gərəkdir. Qrammatik kateqoriya dedikdə oxşar qrammемlərin cəmi nəzərdə tutulur. Qrammem isə qrammatik mənanın hər bir ünsürü deməkdir. Məsələn, evdən sözü ismin çıxışlıq halındadır və dilçilik baxımından bir qrammem təşkil edir. Deməli, ismin hər halı bir qrammem əks etdirir və bunların cəmi vahid qrammatik kateqoriyanı – ismin hal kateqoriyasını təşkil edir. Dünya dillərini bir birindən fərqləndirən onların hər birinin özünəməxsus qrammatik kateqoriyalara malik olmasından irəli gəlir. Ümumi qrammatik kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi sərhədi Azərbaycan və rus dilçiliyində müxtəlif şəkildə verilmişdir. Bu isə dolaşıqlığa səbəb olmuşdur. Onu qeyd edək ki, nitq hissələri mənalarına və qrammatik-morfoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənsələr də, eyni kateqoriyaya daxil olmaq baxımından birləşirlər. Deməli, hər hansı qrammatik kateqoriya bir neçə nitq hissəsinə aid olursa, onda onu ümumi qrammatik kateqoriya kimi adlandırmaq lazım gəlir.

Yalnız bir nitq hissəsinə aid olan kateqoriya xüsusi kateqoriya olur. Məsələn, dərəcə, zaman kateqoriyalarını xüsusi kateqoriya kimi adlandırmaq mümkündür.

Dildə mövcud olan hər bir söz ya ad bildirir, ya da müəyyənləşdirici, təyinedici, vəzifə daşıyır. Yəni, hər bir söz şüurumuzda əks olunan müəyyən bir əşya, hadisə, əlamət, keyfiyyət, hərəkət və s. bildirir. Sözlər isə təklidə deyil, bir nitq, ünsiyyət vasitəsi olaraq cümlə tərkibində işlənir. Sözlərin cümlə tərkibində işlədilməsi onların dəyişilməsini tələb edir. Sözlər ad bildirmə və müəyyənləşdirici vəzifə daşımaqdan əlavə, grammatik mənaya da malik olur. Burada sözlərin leksik mənası ilə yanaşı olaraq, grammatik mənası da yaranır. Sözlərin real, həqiqi mənasından başqa bir də grammatik mənası vardır. Bu isə bir formaya, şəkli əlamətə əsaslanmalıdır. Sözlərin grammatik mənası müxtəlif vasitələrin köməyi ilə əmələ gəlir. Grammatik mənanı ifadə edən müəyyən bir şəkli əlamət, şəkilçilər mövcud olmalıdır. Burada başlıca olaraq intonasiya nəzərdə tutulur. Həmin formaların, şəkli əlamətlərin müxtəlif grammatik məna yaratması, müxtəlif grammatik vəzifə daşması onları müəyyən ümumi əlamətlərə görə qruplaşdırmaq üçün bizə imkan verir. Məhz ayrı-ayrı qrupları müəyyən bir kateqoriya adı altında cəmləşdirmək və grammatik kateqoriya adlandırmaq mümkündür. Yalnız ümumi bir forma, şəkli əlamət, grammatik məna ifadə etmək xüsusiyyəti mövcud olduğu zaman müəyyən bir grammatik kateqoriyadan bəhs etmək olar. Bu isə sözlərin və birləşmələrin dəyişməsində özünü göstərir.

Mücərrəddiyn, ümumiləşdirmənin məhsulu və müxtəlif bölmələri olan grammatik kateqoriyalar bu və ya digər dilin uzun müddətli tarixi inkişafının nəticəsidir. Məlumdur ki, hər bir grammatik kateqoriyaya məxsus olan forma, əlamət müəyyən inkişaf pilləsi keçmiş və nəhayət, bu günkü vəziyyətə gəlib çatmışdır. Grammatik məfhumlar müəyyən cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Lakin grammatik kateqoriya nitq hissələrindən təcrid olunmur. Nitq hissələri öz məna və grammatik forması cəhətdən bir-birindən fərqlənsə də, müəyyən bir grammatik kateqoriyaya daxil olmaq cəhətindən birləşir.

Şəxs kateqoriyası adları və feilləri əhatə edən ümumi grammatik kateqoriyadır. Bu kateqoriya şəxs şəkilçisi qəbul edən hər bir nitq hissəsinə aiddir. Şəxs kateqoriyası vasitəsilə adlara və feillərə münasibət bildirilir. Münasibətin konkret olaraq reallaşması şəxs şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məsələn: *müəllim-əm, tələbə-sən, oxuyur-uq, gəlir-ik; бeп-ewь, зoвoп-uуь, npyд-ewь; бeп-eme, зoвoп-ume, npyд-eme* və s. Şəxs kateqoriyasının adı ilə bağlı mövcud olan fikirləri iki cür qruplaşdırmaq mümkündür. Birinci fikir tərəfdarları – N.K.Dmitriyev, M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə və başqaları şəxs şəkilçisini xəbər şəkilçisi, kateqoriyanı isə xəbərlik kateqoriyası adlandırmışlar [4, s. 44-46; 5, 65-72; 7, s. 48-50]. İkinci fikir tərəfdarları – B.Serebrennikov, N.Hacıyeva, İ.Z.Hacıyev və digərləri bu kateqoriyanı şəxs kateqoriyası kimi tədqiq etmişlər [10, s. 149-156; 8, s. 297-306]. Birinci fikir tərəfdarlarından M.Hüseynzadə bu şəkilçilərin xəbərlik şəkilçisi, kateqoriyanın isə xəbərlik kateqoriyası olması barədə yazır: "Cümlədə mübtədaya aid hər bir hadisə, hökm və hal-vəziyyətin xəbər vasitəsilə meydana çıxmasında bu şəkilçilər (şəxs şəkilçiləri-B.X.) yeganə amildir; yəni mübtədə ilə xəbər arasındakı əlaqə yalnız bu şəkilçilər (şəxs şəkilçiləri-B.X.) vasitəsilə yarana bilər. Bunlar olmazsa, cümlə bitməz və heç bir hökm ifadə oluna bilməz. Buna görə də bunlara xəbərlik kateqoriyası şəkilçisi adı verilmişdir" [5, s. 66].

Göründüyü kimi, şəxs şəkilçilərinə mübtəda ilə xəbər arasında əlaqə yaradan şəkilçi kimi yanaşılmışdır. Bu da istər-istəməz sintaksisdə öyrənilən xəbərin rolunu şişirtmişdir. Nəticədə xəbərlik şəkilçisi və xəbərlik kateqoriyası terminləri ortaya çıxmışdır. Bu cür terminlər isə heç cür morfologiyada öyrənilən, onun tədqiq obyektinə daxil olan şəxs şəkilçiləri və şəxs kateqoriyası anlayışlarını əvəz edə bilməz. Doğrudan da morfologiyada xəbər şəkilçisi və xəbərlik kateqoriyası ifadələri uyğun görünmür, özünü doğrultmur. Maraqlıdır ki, M.Hüseynzadə feilin şəkillərinin (təsriflənən formalarının) və zamanının hər üç şəxsin təkində və cəmində qəbul etdiyi şəkilçiləri şəxs şəkilçiləri, kateqoriyanı isə şəxs kateqoriyası adlandırmışdır [5, s. 177-204]. M.Hüseynzadə isimdə bu kateqoriyanı xəbərlik kateqoriyası, feildə isə şəxs kateqoriyası kimi təqdim etmişdir. Halbuki şəxs şəkilçilərini qəbul etmiş isimlər (o cümlədən adlar) və feillər də sintaksisdə xəbər vəzifəsində çıxış edirlər. Belə olduğu halda, bu kateqoriyanın isimlərdə xəbərlik kateqoriyası, feillərdə şəxs kateqoriyası kimi şərh mübahisə yaradır. Lakin həm isimlərdə, həm də feillərdə şəxs kateqoriyası kimi öz ifadəsini tapa bilir. Şəxs şəkilçiləri, o cümlədən şəxs kateqoriyası barəsində ikinci fikir tərəfdarlarının mövqeyi daha inandırıcı və məqbuldur. Belə ki, morfologiyada şəxs şəkilçisi və şəxs kateqoriyası ifadələri daha düzgün anlaşılır. Ona görə ki, şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzlilikləri ilə bağlıdır. Şəxs əvəzlilikləri isə morfologiyada öyrənilir. Bu mənada şəxs şəkilçiləri də, onların yaratdıqları şəxs kateqoriyası da birbaşa morfologiya ilə bağlı qrammatik-morfoloji anlayışlardır. Belə olduğu təqdirdə şəxs şəkilçisini xəbər şəkilçisi, kateqoriyanı isə xəbərlik kateqoriyası adlandırmaq heç cür düzgün deyildir. Şəxs şəkilçisini xəbər şəkilçisi, şəxs kateqoriyasını isə xəbərlik kateqoriyası adlandırmaq morfoloji anlayışı sintaktik anlayış kimi təqdim etmək deməkdir. Çünki xəbər morfologiyanın deyil, sintaksisin tədqiqat obyektidir. Morfoloji-qrammatik kateqoriyaların morfoloji rolu ilə sintaksisdə daşdığı vəzifəni eyniləşdirmək olmaz. Sadəcə olaraq şəxs şəkilçisi qəbul etmiş sözlər sintaksisdə xəbər vəzifəsində çıxış edirlər. Bu da onların morfoloji deyil, sintaktik vəzifəsi kimi başa düşülməlidir. Əks təqdirdə bir çox morfoloji göstəriciləri də, onların qoşulduğu sözləri də sintaksisdə daşdığı sintaktik vəzifənin adı ilə adlandırmalıyıq. Məsələn; təsirlik hal şəkilçisini tamamlıq şəkilçisi, bu şəkilçini qəbul etmiş bütün sözləri də morfologiyada tamamlıq kateqoriyası adlandırmalıyıq. Yaxud, ümumləşdirilmiş şəkildə desək, hər hansı morfoloji göstəriciyə və onun qoşulduğu sözə sintaksisdə daşdığı sintaktik vəzifə baxımından yanaşmalıyıq. Bu da morfoloji göstəriciyə, o cümlədən morfoloji-qrammatik kateqoriyaya heç cür düzgün mövqe ola bilməz. Bu barədə Z.İ.Budaqovanın fikri də maraq doğurur: "Şəxs şəkilçisi xəbərə aid əlamət olmayıb, şəxs kateqoriyasının ifadə vasitəsidir. Şəxs kateqoriyasının bu əlaməti eyni zamanda xəbərliliyin ifadəsinə xidmət edir. Şəxs şəkilçilərini "xəbərlik", yaxud "xəbər" şəkilçisi adlandırsaq, onda gərək ismin təsirlik hal şəkilçisini də "tamamlıq şəkilçisi" adlandıraraq, çünki bu şəkilçiyə malik söz həmişə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir" [3, s. 120-121]. Azərbaycan, o cümlədən rus dilçiliyində, şəxs şəkilçilərinin mənşəyi barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mövcud fikirləri üç cür qruplaşdırmaq olar [8, s. 297]. Birincisi, dilçilərdən A.P.Posulevski şəxs şəkilçilərinin mənşəyini mənsubiyyət şəkilçiləri ilə bağlayır. İkincisi, dilçilərdən A.N.Kononov, E.V.Sevortyan və digərlərinin fikrincə, şəxs şəkilçilərinin bir qismi mənsubiyyət şəkilçilərindən, digər bir qismi isə şəxs əvəzliliklərindən törəmişdir. Üçüncüsü, R.İ.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, M.Hüseynzadə, Z.Budaqova və başqaları şəxs şəkilçilərinin

şəxs əvəzliliklərindən əmələ gəlməsi fikrini söyləmişlər. Şəxs şəkilçilərinin mənşəyi barəsində üçüncü fikir tərəfdarlarının mövqeyi daha düzgündür. Yəni doğrudan da şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən təşəkkül etmişdir. Belə ki, şəxs əvəzlilikləri tarixən sözün sonunda şəxs şəkilçilərinin yerində işlənmişdir. Məsələn: *Mən gəlirəm-gəlirəm. Я уды-уды. Sən gəlirsən-gəlirsən. Ты удёшь-удёшь. Biz gəlirik-gəlirik. Мы удём-удём. Siz gəlirsiniz-gəlsiniz. Вы удёте-удёте*. Bunu yazılı abidələr də təsdiq edir. Əsasən, birinci və ikinci şəxsin tək və cəminin şəxs əvəzliliklərindən formalaşdığını təsdiq edən faktlar həm türk dillərində, həm də yazılı abidələrimizdə özünü doğruldur. Klassiklərimizin yaradıcılığına müraciət edək. Məsələn: [7, s. 147]. *Neçə yaxşılıq qılurman qəsdı can qılmaqdadır* (Kişvəri). *Məstü layəqəl gəzirmən şəhr içində ar məst. Mən bilirmən bu dili şeyda nələr küncündədir. Mən yerdə ününi dinləməzmən* (Xətai). *Я томлюсь, я умираю, Гасну пламенной душой* (Puşkin). *Воды – во всю светаю мочь – | и снова день трезвонится* (Mayakovckiy). Deməli, zaman keçdikcə *mən* şəxs əvəzliyindən *-m*, rus dilində *м, у, ю*, (o cümlədən *-am, -əm; -im, -im, -um, -üm* variantları), *sən* əvəzliyindən *-san, -sən, ешь, ушь*, (o cümlədən *-n* variantı), *biz* əvəzliyindən *-ıq, -ik, -uq, -ük; -aq, -ək; -q, -k, ум, ем, ся*, (şəkilçilərdəki *-q* ünsürü də *-z* ünsürü kimi cəmlilik bildirmişdir), *siz* əvəzliyindən *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz, ume, eme, есь*, (o cümlədən *-sız, -siz, -suz, -süz; -ın, -in, -un, -ün; -nız, -niz, -nuz, -nüz* varinatları) şəxs şəkilçiləri yaranmışdır [7, s. 137-167].

Şəxs kateqoriyası yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, adları və feilləri əhatə edən ümumi qrammatik kateqoriyadır. Adlar və feillər hər üç şəxsin təkində və cəmində dəyişərək şəxs şəkilçiləri qəbul edirlər. Onların qəbul etdiyi şəxs şəkilçilərini müəyyənləşdirməkdə asan bir qaydanı yadda saxlamaq lazımdır. Bu qaydaya əsasən, adlardan ismi, feillərdən feilin şühudü keçmiş zamanını və feilin əmr, arzu, lazım, vacib, şərt formalarını şəxslər üzrə dəyişmək lazımdır. Bu zaman onların qəbul etdiyi şəkilçilər şəxs şəkilçiləri olacaqdır. Deməli, şəxs şəkilçiləri bu hüdudlarda daha çox öz əlamətlərini ifadə edə bilirlər. Şəxs şəkilçilərinin ifadə hüdudlarını geniş şəkildə belə ümumiləşdirmək olar: isim (o cümlədən adlar), feilin şəkilləri (təsriflənən formaları), növləri və zamanı. İsimlərdə (o cümlədən adlarda) şəxs şəkilçiləri aşağıdakı kimidir. Birinci şəxsin təkində sonu samitlə bitən isimlərdə *-am, -əm*; sonu saitlə bitənlərdə *-yam, -yəm*. Məsələn: *insanam, adiyəm, günəşəm, beşiyəm, adayam* və s. *Adi bir insanam mən Adidən də adiyəm. Bir əl boyda kağıza sığmaz amma bu aləm* (Ə.Kərim). *Mən bir sevda günəşiyəm Naxışlandım çiçəklərə Məhəbbətə son beşiyəm, Paylanmışam ürəklərə. Ruham, möcüzəyəm, işığam, ünəm. Gülün ləçəyində yeriyə billəm, Şamın dodağında əriyə billəm, Allah bu sevdadan ölləm-dirilləm. Məni bu rüyadan ayırma, Allah!..* (Paşa Qəlbinur). İkinci şəxsin təkində *-san, -sən* şəkilçisi. Məsələn: *müəllimsən, həkimsən, tələbəsen, acizsen* və s. *Bir almanın iki üzü, Biri sənsən, biri mən. Bir bulağın iki gözü, biri sənsən, biri mən. Qoşa simin titrəməsi, Biri sənsən, biri mən* (B.Vahabzadə). *Küləklər əsəndə artır tələşin – söylə, niyə belə ürkəksən, bulud?! (Oqtay Rza)*. Üçüncü şəxsin təkində *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçisi. Məsələn: *müəllimdir, həkimdir, tələbədir, acizdir* və s. Birinci şəxsin cəmində sonu samitlə bitən isimlərdə *ıq, -ik, -uq, -ük*; sonu saitlə bitənlərdə *-yıq, -yik, -yuq, -yük*. Məsələn: *tələbəyik, müəllimik, həkimik, alimik* və s. İkinci şəxsin cəmində *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz*. Məsələn: *tələbəsiniz, müəllimsiniz, həkimsiniz, alimsiniz* və s. Üçüncü şəxsin cəmində *-dır, -dir, -dur, -dür, -dırlar, -dirlər, -durlar, -dürlər*. Məsələn: *(onlar) tələbədir, (onlar) müəllimdirlər, (onlar) həkimdirlər, Еды-еды не свищу, а наedy – не спущу; Чужую беду –*

руками разведу; Я мыслю, следовательно, существую. Теперь рассмотрим (с вами) скорость движения. Обратим внимание на следующие события. Возьмем равнобедренный треугольник. Проведем воображаемую линию. və s. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində elə cümlələr vardır ki, onların subyektləri şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Belə cümlələrdə subyektlərin müstəqil işlənməsinə ehtiyac yaranır. Bu zaman şəxs şəkilçilərinin işlənməsinə ehtiyac qalmır. Məsələn: *Mən ağa, sən ağa, inəkləri kim sağa?* (atalar sözü). *Sən bir aşiq, mən bir xotkar qızı, sənənlə mənim nə sövdəm? Sənin o varın, karın haradaydı ki, məni alasan* (Koroğlu) [9, s. 69]. Subyektə aid olan sözdə şəxs şəkilçisi ixtisar olunmuş cümlələr canlı danışiq dilində üstünlük təşkil edir. Məsələn: *Sən nə hayda(san), mən nə hayda (yam). Sən dul (san), mən dul (am), gəl mənə bənd ol. Sən öz kefində (sən), mən öz kefində (yəm). Sən kor (san), bəs mənə nə olub? Sən o tayda (san), mən bu tayda (yam). O orda (dır), mən burda (yam). Mən nə gündə (yəm), sən nə gündə (sən). Sən gülməli (sən), mən də ağlamalı (yam)* və s.

Beləliklə, isimlərin, o cümlədən adların hər üç şəxsin tək və cəmində qəbul etdiyi şəxs şəkilçilərinin mənzərəsini belə vermək olar: I şəxs tək *-am, -əm; -yam, -yəm*; I şəxs cəm *-ıq, -ik, -uq, -ük; -yıq, -yik, -yuq, -yük*; II şəxs tək *-san, -sən*; II şəxs cəm *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz*; III şəxs tək *-dır, -dir, -dur, -dür*; III şəxs cəm *-dırlar, -dirlər, -durlar, -dürlər*. Qeyd edək ki, isimlər (o cümlədən adlar) təsdiqdə olduqda şəxs şəkilçisi sözün sonuna qoşulur. İnkarda olduqda isə şəxs şəkilçisi inkarlığın göstəricisi deyil sözünün sonuna artırılır: Məsələn [5, s. 69]: Təsdiq *müəllim -əm müəllim -sən -dir -ik müəllim -siniz -dirlər*. İnkar *deyil-əm müəllim deyil-sən deyil-dir deyil-ik müəllim deyil-siniz deyil-dirlər*. Deyil sözü üçüncü şəxsin təkində və cəmində həmişə şəxs şəkilçisini daşıyır. Məsələn: *deyil-əm həkim deyil-sən deyil deyil-ik həkim deyil-siniz deyil-lər*. Feilin şühudi keçmiş zamanını şəxslər üzrə dəyişdirdikdə aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Birinci şəxsin təkində *-m*. Məsələn: *Mən səni həyatda daşa dəyişdim, torpağa dəyişdim, məzara döndük* (N.Həsənzadə). *Darvazanı açıb həyatə girdim. Bağımız mənə elə gözəl, elə geniş göründü ki, iri əncir ağacının altındakı çarhovuzun qırağında əyləşdim və qırmızı məktubu tələsmədən diqqətlə oxumağa başladım* (S.Qədirzadə. "Sevdasız aylar"). *Mən kövrəldim. Ancaq bunu Valehə hiss etdirmədim* (İ.Əfəndiyev. "Valehlə Sarıköynəyin nağılı"). İkinci şəxsin təkində *-n*. Məsələn: *Sən açıldın, mənim üçün yaz deyil, Məndən çiçək gözəylənlər az deyil* (N.Kəsəmənli). *Yerimək öyrətdin tutub əlimdən, Dolaşdım aranı, dolaşdım dağı* (B.Vahabzadə). Üçüncü şəxsin təkinin şəxs şəkilçisi yoxdur. Məsələn: *yazdı, oxudu, danışdı, dedi, gördü, etdi, dindi* və s. Birinci şəxsin cəmində *-q, -k*. Məsələn: *35 il bir isindik, bir ocağın istisinə, Sevdik qızıl şöləsini, dözdük acı tüstüsünə, Qəsr, saray tikməsək də yaxşıca bir yuva qurduq, Ləyaqət beşiyində gecə-gündüz ayıq durduq* (X.R.Ulutürk). *Qırdıq qayaları diş-dırnaq ilə, Bağ saldıq... sevindik qol-budaq ilə* (X.R.Ulutürk). *Cücani fil gördük, fili qarışqa, Kimdi qoyan gözü göz olmağa ki?!* (M.Aslan). İkinci şəxsin cəmində *-niz, -niz, -nuz, -nüz*. Məsələn: *baxdınız, yaşadınız, yazdınız, danışdınız, işlədiniz, gəldiniz* və s. Üçüncü şəxsin cəminin şəkilçisi *-lar, -lər*. Məsələn: *oxudular, eşitdilər, anladılar, çağırdılar, sildilər, aldılar* və s. Feilin şərt şəkili də şühudi keçmiş zamana aid şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: *Mən getsəm Sən getsən O getsə Biz getsək Siz getsəniz Onlar getsələr // getsə - Ay bala, itin dilini bilməsən də, daha sənin səsi səsdən ayıran vaxtındı. Mənim saqqalım belə- belə işlərdə ağarıb* (F.Eyvazlı. "Qaçaq Kərəm"). – *Fikir eləmə, a Kərəm... Sən eldən cida düşsən də rəiyyət sənnən öyünür*

(F.Eyvazlı. "Qaçaq Kərəm"). *Nə qədər yesən, payınız qalacaqdır,-deyə Pərişan onu qarşıladı. – Bir toğludur, beş xoruz* (M.İbrahimov. "Böyük dayaq"). Feilin əmr şəklinin şəxs şəkilçisi belədir. Birinci şəxsin təki *-ım, -im, -um, -üm, cəmi -aq, -ək. Dünya fırlanır ki, biz də onun tək fırlanıb qanmayaq min bir felini. Dünya fırlanır ki, tapa bilməyək Onun nə sonunu, nə əvvəlini* (B.Vahabzadə). *Dayanım bir az da, dözüüm bir az da, Bir az da səbrimin dizinə çöküm. Yığılsın dünyadan gözüüm bir az da, Bir az da yığılım, özüümə çöküm* (Firuzə Məmmədli). *Həyatını qara yellərə kürüyüb, Başımıza nələr gəlir, qoygörüm* (M.İsmayıl). *Xamırimiz başqa, özüümüz başqa, Xamırdan qəlibə düz keçək keşkə!* (M.Aslan). İkinci şəxsin təki yoxdur, cəmi *-ın, -in, -un, -ün. Məsələn: Hökmdarlar, qulaq asın, amandır, Fəryadına insanın siz, yerin siz. Dolaşdırıb dinləməmək yamandır Barı susmaq azadlığı verin siz. – Təpəni su döyəninə kimi hələ bir az da yuxarıdan şumlayın! Boş yer qalmasın. Xışın burnunu dərinə salın! Arada çiy yer ötürməyin* (F.Eyvazlı. "Qaçaq Kərəm"). Üçüncü şəxsin təki *-sın, -sin, -sun, -sün, cəmi -sınlar, -sinlər, -sunlar, -sünlər. Məsələn: Fırlandıqca bu dünya, yox da dönüb var olur. Quruyan çeşmələrdən sular yenə car olur. Bu dünyanın xeyri də, şəri də təkrar olur. Niyə təkrar olmasın? Axı dünya fırlanır* (B.Vahabzadə). *Necə dönür bu dövrən, necə dönür bu gərdiş Tazıların üstünə dovşanlar da gülərmiş Dünya binə olandan hər şey dəyişilərmiş Dəyişməsin neyləsin, axı dünya fırlanır* (B.Vahabzadə). *Çəksin könlümüzdən bu dərdi- səri, Toplasın, qoy olsun qəmin heykəli, Bu qayaya dönən kimdi- sorsalar, Bir ağızdan deyək: "Mənim heykəlim!.."* (S.Rüstəmxanlı). – *Kamil, sən davada ikən o həftə olmazdı ki, Mərdəli mənə baş çəkməsin* (M.Süleymanov. "Dağlar qoynunda"). *Yarpağı tez solar tək ağacın da, Arxası yoxdursa necə solmasın? Meşələr sultanı, meşələr şahı, Aslanın özü də yalqız olmasın* (B.Vahabzadə). Feilin lazım və vacib şəkilləri şəxslər üzrə aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Birinci şəxsin təki *-am, -əm, cəmi -ıq, -ik, -üq, -ük. Məsələn: tutasiyam, tutasiyıq, gedəsiyəm, gedəsiyik, tutmalıyam, tutmalıyıq, getməliyəm, getməliyəm və s. Elimə-obama səpələsiyəm, Xamlamış çöllərə əkiləsiyəm, Viranə yurdlara tikiləsiyəm, Ölmüyüb bu qışı yaza çıxarsam* (Zahid Əziz). *Daha hər nə yazsam, şən yazasiyam, Şəhid ruhlarıyla mən yazasiyam. Qələbə marşını mən yazasiyam. Ölmüyüb bu qışı yaza çıxarsam* (Zahid Əziz). İkinci şəxsin təki *-san, -sən, cəmi -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz. Məsələn: gələsisən, gələsisiniz, sevəsisən, sevəsisiniz, deyəsisən, deyəsisiniz və s. Üçüncü şəxsin təki -dır, -dir, -dur, -dür, cəmi -dırlar, -dırlər, -dırlar, -dürlər. Məsələn: açasıdır, açmalıdır, bağışlayasıdır, bağışlamalıdır, alasıdır, almalıdır, verəsidir, verməlidir, başlayasıdır, başlamalıdır, döyüşəsidir, döyüşməlidir və s. Feilin arzu formasının şəxslər üzrə qəbul etdiyi şəxs şəkilçiləri. Birinci şəxsin təki *-m, cəmi -q, -k. Məsələn: İstəmirəm azadlığı zərrə- zərrə, qram- qram. Qolumdakı zəncirləri qıram gərək* (X.R.Ulutürk). İkinci şəxsin təki *-san, -sən, cəmi -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz. Məsələn: Yaşıyan görmürəm yüz, yüz əlli il, Qovuq tək boş qalıb qəlb də, beyin də Ömrün mənasını boyunda deyil, Gərək axtarasan dərinliyində* (B.Vahabzadə). Üçüncü şəxsin təkinin şəxs şəkilçisi yoxdur. Cəminin şəxs şəkilçisi *-lar, -lər* şəkilçisidir. Məsələn: *gərək ala* (təkdə), *gərək alalar* (cəmdə), *gərək yaza* (təkdə), *gərək yazalar* (cəmdə), *gərək oxuya* (təkdə), *gərək oxuyalar* (cəmdə) və s.*

Nəticə

Beləliklə, isim müxtəlif sistemli dillərdə fərqli xüsusiyyətlər kəşb etmişdir. Gördüyümüz kimi, bu özünü ilk növbədə isim kateqoriyalarında göstərir və bu da müxtəlif dillərdə təzahür formalarının, ifadə vasitələrinin fərqlənməsi, dillərin quruluşu – morfoloji strukturu ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova N.K. Yönlük halın semantikasi. Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri / – Bakı: – 1987. – 348 s.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində cinslik təkrarlar / – Bakı: Elm, – 1974. – 296 s.
3. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyası. Ədəbiyyat və Dilçilik məcmuəsi / – Bakı: – 1960. – 266 s.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка / Мос.-Ленинград: – 1940. – 390 с.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya / III hissə. Bakı: Maarif, – 2007. 279 s.
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya / III hissə. Bakı: – Maarif, – 2007. – 279 s.
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, – 1990. – 376 s.
8. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya / c. II. Bakı: Elm, – 1980. – 376 s.
9. Sadıqov B. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs / Bakı: – 1977. – 150 s.
10. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Баку: – 1979. – 320 с.
11. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya / Bakı: Bak Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, – 2006. – 371 s.

Gultekin Aliyeva

The personal category in different sistem of languages

This paper is dedicated to one of the basic problems of morphology. In this paper the personal category of noun have been investigated in comparison with the forms in the unrelated languages. For the first time comparative-confrontative analysis of the personal category of noun have been carried out both in the Azerbaijani and Russian languages. In this paper have been also defined lexical and grammatical distinctions and similar forms of the personal category of noun in both languages.

Key words: *Affiliation, the category, genitive, affix, noun.*

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Gülsüm Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.